

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ У 1917–1921 РОКАХ

У статті досліджується основні напрями національної політики за часів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії, аналізуються законодавчі ініціативи влади по відношенню до національних меншин. Також характеризуються болгарський фактор у громадянських протистояннях Півдня України.

Ключові слова: болгарська національна меншина, національна політика, Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія, громадянська війна на Півдні України.

Події початку ХХ століття та Перша світова війна істотно посилили політичні та національні суперечності в Російській імперії, що незабаром призвело до повалення режиму самодержавства — Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. 4 (17) березня 1917 р. в Києві було створено Центральну Раду, до складу якої увійшли представники різних політичних груп та організацій, головою було обрано М.С. Грушевського.

Відзначимо, що тематика, пов'язана з дослідженням національного питання в Україні впродовж останніх років займає чи не центральне місце в творчому доробку В.Ф. Верстюка, Ю.В. Котляра, В.М. Литвина, О.С. Рубльова, В.Ф. Солдатенка, В.М. Чопа та Л.Д. Якубової¹. Актуалізація даної теми передусім пов'язана із можливістю дослідження ряду проблем вітчизняної історії, які тривалий час залишались «білими плямами». Однією з останніх фундаментальних праць із заданої теми є колективна монографія «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.» у двох книгах.

Відродження Української держави розпочалося зі створення Центральної Ради (березень 1917 р.), керівництво якої ставило на мету затвердження прин-

* **Юлія Грищенко** — аспірант відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, gonzzales@ukr.net

¹ *Верстюк В.Ф.* Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 17–25; *Його ж.* Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 65–78; *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — 156 с.; *Солдатенко В.Ф.* Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 3–14; *Литвин В.М.* Україна: доба війн та революцій (1914–1920). — К., 2003. — 488 с.; *Чоп В.М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою. — Дис. ... к. і. н. — Запоріжжя, 2002. — 184 с.; *Рубльов О.С., Якубова Л.Д.* Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. — К., 2012. — 406 с.

ципів автономії та федералізації. Вирішення національного питання на теренах колишньої імперії стало одним із основних завдань нової влади. Провідні діячі Української революції намагалися закласти правову основу з регулювання між-етнічних відносин в Україні, де чверть населення складали національні меншини². Зауважимо, що на відміну від програм деяких політичних партій, Центральна Рада публічно виступала за рівність усіх націй та за відновлення прав та потреб представників усіх національностей: «територіальна автономія України з державною українською мовою, із забезпеченням прав національних меншостей — росіян та інших»³.

6 квітня 1917 р. відбувся Український національний з'їзд, в резолюціях якого, зокрема, наголошувалося, що «згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших національностей, котрі живуть на українській землі... Центральне місце в дискусіях, що розгорнулися на Конгресі, посіли питання про роль і місце національних меншин не лише в українській революції, а у майбутній українській державі. Його учасники визначили, що одним із основних принципів української автономії є забезпечення прав етнічних меншин. Центральній Раді було передано право увести до свого складу 15% представників національних меншин.

Наступним кроком до вирішення проблем національних меншин стало звернення Центральної Ради від 3 червня 1917 р. до українського народу із закликом «організуватися і приступити до скорішого закладання підвалин автономного ладу України»⁴, яке віднайшло своє відображення на сторінках I Універсалу Центральної Ради. У цьому документі була зазначена чітка позиція влади стосовно національних меншин, які проживали на території держави: «В городах і тих містах, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди і порозумітися з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя»⁵. У своїх публічних виступах голова Центральної Ради М.С. Грушевський постійно наголошував на тому, що домогтися майбутньої автономії у складі Російської республіки можливо лише шляхом згуртування усіх народностей, які проживають на території України⁶.

28 червня Центральна Рада прийняла «Постанови комісії у справі проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості». У цьому документі зазначалося, що постає необхідність про реформатування національної Української

² *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 8.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 88–89.

⁴ *Верстюк В.Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 65–78.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 104–105.

⁶ *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 120.

Центральної Ради на Тимчасовий Крайовий Парламент. Також були ухвалені рішення щодо скликання територіальних зборів. Все це повинно було виконуватися після доповнення складу Ради представниками національних меншин.

Співпраця Центральної Ради з неукраїнськими організаціями віднайшла своє яскраве відображення у тезах II Універсалу Центральної Ради від 16 липня 1917 р., у якому наголошувалося про те, що Генеральний Секретаріат, який було створено 28 червня 1917 р. з метою виконання ним розпорядчих функцій, а також «завідування справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України»⁷ повинен чітко виконувати усі проекти законів, підготовлені Центральною Радою щодо утвердження автономного устрою України. Структура Секретаріату у сфері задоволення прав національних меншин передбачала створення генерального секретарства з міжнаціональних справ і трьох товаришів секретарів — з російських, єврейських та польських справ.

Черговим кроком у налагодженні життя національних меншин стала участь 11 липня 1917 р. 18 осіб, делегованих різними меншинами, у засіданні роботи Малої Ради, яка, була утворена у квітні 1917 р. Спочатку Мала Рада існувала як виконавчий комітет Центральної Ради, а після створення Генерального Секретаріату здійснювала підготовчі та законодавчі функції між сесіями Центральної Ради. Вже 30 липня до складу Центральної Ради увійшли представники національних меншин (202 члени і 52 кандидати)⁸.

III Універсал Центральної Ради від 7 листопада утвердив вже існуючу позицію влади «твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцїх»⁹. Про певну послїдовність у діях Ради щодо проведення національної політики вказує такий крок як підвищення статусу віцесекретарів у справах національних меншин до рівня рівноправних Генеральних секретарів.

Важливими засадами етнонаціональної політики Центральної Ради дослідники вважають ухвалення двох документів: «Закону про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад» від 2 грудня 1917 р. та «Закону про національно-персональну автономію» від 9 січня 1918 р.

Проголошення 9 січня 1918 р. IV Універсалу Центральної Ради завершило складний шлях до відновлення української національної державності. Зокрема, у ньому зазначалося, що «всі демократичні свободи, проголошені третім Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і проголошує: в самостійній Республіці всі нації користуватимуться правом національної та персональної автономії...»¹⁰.

⁷ Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 63–64.

⁸ Там само. — С. 10.

⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 401.

¹⁰ Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — С. 71.

29 квітня 1918 р. був ухвалений «Статут про Українську Народну Республіку» (Конституцію), який став вершиною законотворчої діяльності Центральної Ради. Прийнятий закон гарантував особливі права національним меншинам: «Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Республіки на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи влади Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця поселення в УНР». На жаль, цей юридичний акт так і не вступив в юридичну силу через складні політичні обставини внутрішнього та зовнішнього характеру, у яких діяла Центральна Рада, які в майбутньому призвели до приходу до влади П. Скоропадського.

Центральна Рада започаткувала процес формування української державної етнополітики, представники якої своєю діяльністю заклали високий рівень демократичності та гуманізму законодавчих актів, що були пов'язані з міжетнічною сферою.

Весна 1918 р. привнесла масштабні зміни до політичного ладу України — замість Української Народної Республіки була утворена гетьманська держава П. Скоропадського, яка являла собою монархічну модель організації влади. Зважаючи на короткий термін свого існування, Гетьманат не зміг досить чітко визначити засадничі основи своєї внутрішньої політики. Це стосувалося і питання національних меншин. Слід, очевидно, навіть говорити про повне нівелювання цієї проблеми. Не випадково, 8 липня 1918 р. голова гетьманського уряду Ф. Лизогуб заявив, що «Закон про національно-персональну автономію», виданий в часи Української Народної Республіки, припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються через те, що «національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби».

Але, незважаючи на ці непопулярні кроки, гетьманська держава була послідовною у збереженні національної рівноправності громадян, що підтверджується створенням російського національного центру, нової єврейської партії, проведення єврейського та польського з'їздів та відновлення роботи чехословацького комітету.

Особливе місце у дослідженні національної політики часів Революції займає доба Директорії УНР, яка, прийшовши до влади, намагалась якомога швидше знизити градус протистояння у суспільстві та створити умови для зміни ставлення меншин до нової Української держави. Майже в усіх програмних документах Директорії прослідковуються яскраві акценти на відродженні позицій УНР доби Центральної Ради. У «Зверненні до російської, єврейської і польської демократії на Україні» в листопаді 1918 р. Директорія підтверджувала відновлення дії національно-персональної автономії. У січні 1919 р. було припинено дію закону Гетьманату про скасування національно-персональної автономії¹¹. Незважаючи на ці кроки, влада отримала опозицію з боку російського та польського населення (арешти та розстріли росіян, незрозуміла прив'язка позиції

¹¹ Гольдман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920 рр. — Мюнхен, 1967. — С. 96.

щодо поляків до покращення ставлення до українців у Польщі зробили свою справу). Єдиними, хто був задоволений національною політикою були євреї. Прийняття закону «Про єврейське громадське самоуправління» створило основу для самостійного національного розвитку єврейської громади України через створення місцевих органів публічно-правової влади. До компетенції цих структур увійшли питання реєстрації актів громадян, юридична допомога та представництво у державних та громадських організаціях¹².

Наступними кроками до реалізації закону «Про національно-персональну автономію» стало ухвалення 16 лютого 1919 р. «Положення про єврейське самоврядування». За цим документом призначалися вибори до єврейських громадських рад, визначалися розміри фінансування державою друку книг для єврейських шкіл, надавався дозвіл єврейській громаді впроваджувати податкову політику тощо.

На жаль, етнополітична ситуація в Україні у 1918–1919 рр. залишалася складною (питання, пов'язані з поляками та росіянами, явище антисемітизму тощо). Погроми у Кам'янці та Проскуріві змусили владу вдатися до реальних кроків з вирішення цього питання. Задля цього було створено Особливу слідчу комісію з питань розслідування протиеврейських погромів, органам державної влади на місцях наказано вживати заходів для упередження погромів та мінімізації їх наслідків, проведення агітаційної роботи. Після детального розслідування вищезгаданих випадків, надзвичайним військовим судом було винесено декілька смертних вироків¹³. Зважаючи на впроваджені заходи, влада домоглася зменшення кількості виявів антисемітизму, але остаточно їх загасити не змогла.

Окремим вектором у стосунках Директорії УНР з національними меншинами стало питання національних мов. У січні 1919 р. був затверджений закон «Про державну мову в УНР», за яким державною мовою було визначено українську, а представникам різних національностей дозволено використовувати мову своєї меншини.

Прийняття подібних правових актів засвідчує про утвердження досить толерантної етнонаціональної політики доби Директорії УНР. Навіть незважаючи на надскладний останній період свого існування, Директорія не відійшла від обраних нею принципів у впровадженні задекларованих принципів внутрішньої політики. По суті, усі розроблені тоді конституційні акти містили у собі статті та норми, що стосувалися проблем національних меншин¹⁴.

Іншою була національна ситуація на Півдні України. У серпні 1919 р. тут утвердився денікінський режим, основою діяльності якого стало відновлення державного ладу дореволюційної Росії. Ця ідея не оминула й основних засад

¹² *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 33.

¹³ *Гошуляк А.* До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса]. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 1999. — Вип. 8. — С. 110.

¹⁴ *Ейхельман О.* Проект Конституції основних державних законів УНР. — К., 1921. — С. 74, 76, 78.

національної політики. Політика А. Денікіна у питаннях нацменшин мала відчутні негативні наслідки — розпочався національний рух тотального несприйняття білогвардійського режиму. П. Врангель, який очолив Збройні Сили Півдня Росії, прагнув вплинути на ситуацію, що склалася. Задля цього 25 травня було схвалено «Правила про передачу казенних, державних та приватних земель у власність за формою тих господарів, що обробляють землю»¹⁵.

Незважаючи на намагання радянської влади вирішити існуючі соціальні та економічні суперечності в країні, у 1917–1920 рр. набуває величезного масштабу повстансько-партизанський рух Півдня України, участь у якому брали представники національних меншин. Якщо говорити про часи Центральної Ради, то основою причиною невдоволень стало аграрне питання та боротьба за землю. За доби Гетьманату П. Скоропадського поміщики за допомогою німецько-австрійських військ почали відновлювати свою власність на землю, відбираючи її у селян та змушуючи останніх відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Повстанський рух проти більшовиків був ознаменований прорахунками останніх у багатьох економічних питаннях. Аграрні суперечки, не вирішені релігійні питання, примусова мобілізація до Червоної армії — все це викликало масові протести широких верств населення. Антибільшовицькі повстання спалахнули на територіях сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької та частини Одеських областей.

Не обійшов повстанський рух й денікінський режим, який став досить різнобарвним за своїм соціальним і національним складом. Загалом відбулося 321 антиденікінське повстання¹⁶.

Гуляйпільська республіка Нестора Махна як центр потужного і строкатого на національним складом учасників селянського повстанського руху приваблювала до своїх лав і місцевих мешканців болгар, які поряд із українцями, греками, німцями та навіть євреями брали активну участь у махновських загонах. Болгари Таврії, яких на той час було близько 40 тис. осіб, на 1918 р. заселяли у Приазов'ї 30 колоній, розміщених між річками Бердою та Молочною¹⁷. Контроль над цими територіями давав стратегічне право виходу до Азовського моря. Але, в той же час, саме тут існувала можливість проникнення денікінців та врангелівців (такі наступи вже були проведені у червні 1919 та квітні–червні 1920 рр.). Махновська верхівка розуміла усю важливість підтримки болгарського населення, ставлення яких на початкових етапах було досить неоднозначним.

Після ознайомлення з махновськими пропозиціями щодо майбутньої реорганізації суспільного ладу між болгарськими представниками та особисто Нестором Махно були проведені ряд переговорів. Пропозиції сторін дещо різнилися, але суттєвих суперечок не виникло. Болгарське населення отримувало

¹⁵ *Цветков В.Ж.* Аграрное законодательство правительства Юга России в 1920 г. // Крестьянство и власти в России. — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 22–23.

¹⁶ *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 50.

¹⁷ *Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури).* — Запоріжжя, 1997. — С. 21.

право автономії в махновській республіці, центром якої повинно було стати м. Бердянськ. В болгарських селах запроваджувалося самоврядування, основане на старих управлінських кадрах старост та писарів, були створені загони самоохорони для виконання міліцейських функцій.

Під протекторатом Махна болгарські території Приазов'я перебували до літа 1919 р. За цей час були створені збройні загони в селах Палаузові, Діанові, Троянах, Ботевому і Софіївці¹⁸. Не зважаючи на існуюче сприйняття політики махновців існувала величезна лакуна у їх стосунках з болгарськими поселенцями. Першою причиною стало те, що болгарські селяни стали жертвою викривлених уявлень про «махновщину» як явище загалом. Активним противником махновського руху став відомий на той час болгарський літератор Мішо Хаджійськи. Другою — відсутність широкомасштабної торгівлі на підконтрольній махновцями території (через своєрідне ставлення анархістів до торгівлі та через повну ізоляцію території від зовнішнього світу). Раніше торгівля сільськогосподарською продукцією та вином приносила болгарам величезні прибутки. Третьою причиною стало неоднозначне ставлення до болгар приазовського українського селянства через конкуренцію на місцевому ринку.

15 березня 1919 р. махновські загони зайняли м. Бердянськ, а вже у червні почався їх відступ під натиском збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Одним із керманічів загону махновців був Г.З. Голик, а його помічником став С.І. Кара. Обидва вони були болгарами за національністю.

У 1919–1920 рр. махновцями було здійснено ще кілька спроб у захопленні території Приазов'я, які виявилися невдалими. Жовтень–листопад 1920 р. ознаменувався боями з регулярними частинами Червоної армії. Ворогуючі сторони, намагаючись винищити все на своєму шляху, тим самим повністю зруйнували господарства болгарських поселенців — були розорені угіддя, пасовища, зруйновані транспортні засоби. Все це завдало непоправного удару по колись квітучих болгарських колоніях.

На початку грудня 1920 р. після поразки від Червоної армії у бою під Преславом, що був центром Таврійської Болгарії, махновці вимушені були залишити болгарські райони. Шляхом через Катеринославщину вони пройшли на північ і назад вже не поверталися.

Втім, взаємини між болгарами та повстанськими загонами склалися не лише на засадах взаємодопомоги та спільності інтересів. Частина загонів, які не контролювалися в окремі періоди селянської війни Н. Махно не минали можливості поживитися за рахунок «заможних» болгар. Грабіжницькі набіги махновських загонів були руйнівним фактором історії болгарських поселенців Приазов'я впродовж 1918–1921 рр. Протягом усієї громадянської війни колонії зазнавали безперервних розбійницьких нападів. Особливо страждали поселення

¹⁸ Чон В.М. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов'я (1919–1921 рр.) // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса]. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 1999. — Вип. 11. — С. 175.

сс. Ботєве, Інзове та Коларове. У 1921 р. махновцями було вбито 24 болгарських чоловіків із с. Інзове.

Болгарське населення не стояло осторонь антибільшовицьких виступів, а підтримувало їх. Болгари-колоністи виступали об'єднаними силами з німецькими поселенцями Півдня України через свою схожість у соціальному та майновому статусах. Основними центрами повстань болгарського населення 1917–1918 рр. стали Северинівська Краснянської волості, Буялик та Благоеве Іванівського району Одещини¹⁹. У серпні 1919 р. повстанський рух перемістився на територію Миколаївської області та охопив ряд поселень уздовж Південного Бугу. Болгари-колоністи знову приєднались до боротьби німецьких повстанців. Центром виступів стали колонії Тернівка та Поповка²⁰. Боротьба проти більшовиків згодом переросла тут у виступи проти денікінців, які були жорстоко придушені каральними загонами²¹.

Загалом, можна стверджувати, що виступи представників громад національних меншин стали важливою складовою повстанського руху Півдня України. Протистояння армій П. Врангеля, А. Денікіна, Нестора Махна та інші локальні конфлікти на цих територіях перетворили болгарські поселення на театр воєнних дій та ідеологічного протистояння. Відсутність у болгарському середовищі власних усвідомлених прагнень та еліти, що могла відстоювати їх на ментальному та політичному рівні, відіграла фатальну роль в історії громади. Болгарські поселенці, прагнучи до вирішення своїх поточних економічних та соціальних проблем примикали до різних сторін-учасників революційної боротьби. Але, різновекторність цих суперечностей та відсутність єдиного центру на півдні України призвела до повного нівелювання інтересів національних груп загалом, та болгарського населення зокрема.

NATIONAL QUESTION IN UKRAINE IN 1917–1921 YEARS

Julia Grishchenko (graduate student of the Department of History of Ukraine (1920–1930s) of Institute of History of Ukraine, gonzzales@ukr.net)

In the article the basic directions of the national policy during the Central Rada, the Hetmanate Skoropadsky and Directory analyzed legislative initiative power in relation to national minorities. It is also characterized by the Bulgarian factor in civil conflict of the South of Ukraine.

Keywords: *Bulgarian National Minorities, national policy, the Central Rada, Hetmanate Skoropadskiy, Directory, the civil war in the south of Ukraine.*

¹⁹ Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1930). — Миколаїв, 2008. — С. 102.

²⁰ Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Летопись революции. — 1926. — №3–4 (18–19). — С. 73.

²¹ Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 18.